

קשה עם הפאשיסטים, בא לארץ-ישראל, עזר להקים כאן את קיבוץ גבעת-ברנר (שבו פגשתי אותו לראשונה), ונעשה פעיל מאד בתנועת-העבודה. הוא האמין בון מיוחד של סוציאליזם שהיה מעורב ברגש דתי חזק, וטיפוסי לו הדבר שנוסף לכך היה גם פאציפיסט מובהק. היו בינינו יחסים טובים מאד, אף-על-פי שתמיד הרבינו להתווכח, בפרט בשנות המהומות 1936—1939, כאשר התעקש אָנצו להתהלך בלילה מסביב לכפרים ערבים בלי נשק, מפני שראה לו לחובה לנסות ולהרגיע את הרוחות באוכלוסייה הערבית. אבל מעולם לא היה איש יכול להשפיע עליו שישינה את דעתו באיזה דבר הנוגע לעקרונות. אם כדאי היה לעשות איזה דבר, היה הוא עצמו חייב לעשותו. לכן לא הופתענו ביותר כאשר, כמעט מיד אחרי פרוץ המלחמה, התנדב לצבא.

התנדבות היתה דבר אחד, אבל צניחה מאחרי קווי האויב היתה דבר אחר. הוא היה כבר בן ארבעים, בעל משפחה, הוא היה נחון מאד בארץ עצמה, ולא היה לו שום סיכוי לצאת חי מן השבי הפאשיסטי אם יפול בשבי. ואין לומר שלא השתתף כבר במלוא המידה במאמץ המלחמתי. הוא שידר בקביעות לאיטליה מטעם בעלי-הברית וערך עתון אנטי-פאשיסטי שקראו אותו אלפי שבויים איטלקים. גם הרפתקה לא חסרה לו. עדיין לא סופר הסיפור האמיתי של מעללי אָנצו בעיראק ב-1941, אבל בתוך שאר דברים הוא הוציא יהודים צעירים מן הגיטאות של עיראק, העביר אותם במדבר והביאם לארץ תוך כדי סיכון אישי עצום. אולם כל הזמן היו סבלותיהם של יהודי איטליה רודפים את מחשבותיו — והוא גמר אומר לצאת להצלחם, או לפחות להיות עמם בייסוריהם. לכן, אחרי שעזר לאליהו לבחור את הצנחנים, התעקש להתאמן יחד אתם — ולצנח לאיטליה. הוא נתפס כמעט מיד ושלחו אותו במשלוח של יהודים לדאכאו, ושם הרגו אותו הנאצים. הוא היה רק אחד משלושים-ושנים הצנחנים (המפורסמת שבהם היתה חנה סנש, משוררת צעירה), אבל בעיני הוא סימל משום-מה את כולם — ואת חוסר-הישע שהיה מיסודות מצבנו.

לפעמים שאלו אותי מראיינים מה רגשותי ביחס לגרמנים, ואולי זה הזמן זה המקום לענות על השאלה הזאת. עם גרמניה שלאחר המלחמה היתה ישראל צריכה לישאת-ולתת, לבוא במגע ולפעול. זו היתה אחת מעובדות-החיים אחרי מלחמת-העולם השנייה, ועובדות-חיים יש לקבל — כל כמה שהן מכאיבות. אין צריך לומר שטום דבר לא יגרע לעולם מרישומה של השואה. ששה מיליוני יהודים שנרצחו הם גם-כן עובדות-חיים, עובדה שאין למחותה לעולם מזכרוננו של האדם, וודאי שישום יהודי ושום גרמני אינם רשאים לשכוח אותה לעולם. אבל אם גם עברו שנים עד שאילצתי את עצמי, ב-1967, להציג שוב את כף-הרגלי על אדמת גרמניה, הרי תמיד תמכתי בשיילומים, בנטילת כסף מן הגרמנים כדי שנוכל לבנות את מדינת-ישראל, כי הייתי סבורה שזאת לפחות הם חייבים לנו כדי שנוכל לקלוט את היהודים שניתרו בחיים. אני גם סבורה שישראל עצמה היא ערובה הבטוחה ביותר מפני שואה נוספת.

וכאשר הוכשרה הישעה לכך, הייתי גם בעד יחסים דיפלומטיים עם גרמניה

אף-על-פי שהתנגדתי בחריפות לשגריר שבחרה אותה ממשלה והודעו עתי כשנודע לי שרולף פאולס נלחם ואפילו נפצע (איבד זרוע) במלחמה. "אין זה חשוב שהוא דיפלומט מקצועי מזהיר", אמרתי, "ואין זה חשוב שהוא לא היה חבר המפלגה הנאצית. לפחות ישלחו הגרמנים שגריר שאין לו שום עבר מלחמתי". אבל ממשלת גרמניה עמדה על שלה. רולף פאולס בא לישראל והיו הפגנות נגדו, ואני הייתי בטוחה שיהיו מוכרחים להחזירו. אולם, לטוב-המזל, טעות היתה בידי. כיום הוא משמש שגרירה של בון בפקין, אך הוא עדיין אחד מידידי ישראל הנאמנים והטובים ביותר.

כאשר הגיש פאולס את כתב-האמנתו בירושלים הייתי שרת-החוץ של ישראל. מכיון שהנחתי שסיפרו לו ושהוא יודע בדיוק מה דעתי על המינוי שלו, לא היה זה רגע קל, אך היה זה לפחות, כך חשבתי, רגע לדברי-אמת. "לפניך משימה קשה ביותר", אמרתי לו. "והי ארץ שהרבה מתושביה הם קרבנות השואה. אין כאן כמעט משפחה שאינה נושאת עמה זכרונות-ביעותים מן המשרפות, מתינוקות ששימשו מטרת לכדורי הנאצים, מניסויים 'מדעיים' נאציים. אינך יכול לצפות לקבלת-פנים חמה. אפילו הנשים שתגשנה לשולחן, אם פעם תבוא אלי לארוחה, יש להן מיספרי-קעקע נאציים בזרועותיהן".

"אני יודע", השיב פאולס. "אני בא אליך עכשיו מ'ידושים', ודבר אחד אני יכול כבר להבטיח לך. כל זמן שאשרת כאן אדאג לך שכל גרמני שיבוא לארץ הזאת יילך קודם — כמו שהלכתי אני היום — לאנדרטה הזאת". והוא עמד בדיבור.

פעם אחת סיפרתי לפאולס על הביקור שלי בגרמניה שנמשך עשרים-וארבע שעות, ואני זוכרת כמה חיורים היו פניו כאשר הקשיב לי. אני נסעתי לגרמניה מיד אחרי מלחמת-ששת-הימים, כשלא הייתי בממשלה. השתתפתי בוועידה סוציאליסטית בפאריז עם חבר ותיק אחר שלי, ראובן ברקת. בוקר אחד צילצל הטלפון ואבא אבן, שר-החוץ שלנו, דיבר מניו-יורק. הוא היה באו"ם ועמד במערכה, שבאותו שלב נראתה אבודה, נגד הצעת-החלטה יוגוסלאבית כביכול (ורוסית למעשה), אחת מאותן הצעות-החלטה מוכרות המוקיעות אותנו כ"תוקפנים" ודורשות שניסוג מיד וללא תנאי מן ה"שטחים הכבושים". הצרפתים, שתמכו בהצעת-ההחלטה הזאת, היו מפעילים לחץ אדיר על הנציגים של המדינות האפריקאיות דוברות-הצרפתית, אמר אבן, בנסיון להשפיע עליהן שתצבענה גם הן בעדה. המשלחת האפריקאית הראשית דוברת-הצרפתית היתה זו של הוף-השנהב, ששר-החוץ שלה התייחס לישראל באהדה גדולה ביותר והנשיא שלה, פ'ליקס הופואז-בואני, היה, ועודנו, ידידי האישי היקר. האם אהיה אני מוכנה לנסוע, שאל אבן, ולראות את הופואז-בואני (שהיה אז אי-שם באירופה — הוא לא ידע היכן) ולדבר אתו מיד על אותה הצעת-החלטה?

התברר שהופואז-בואני היה נופש בנווה-קיט בגרמניה לקראת פתיחתו של ביקור רשמי בגרמניה. הייתי מוכנה לתת את יד-ימיני ובלבד שלא לנסוע לשם, אבל אבן לחץ ולא הרפה, ומובן שהביגותי היטב מדוע. לכן נסעתי ודיברתי

עם הנשיא, אבל כמעט לא אכלתי ולא שתיתי מאומה וברגע שיכולתי עזבתי את הארץ. כשחזרתי לפאריז אמר לי ברקת, שידע כמה היתה הנסיעה לגרמניה קשה עלי, "שום דבר אחר שעשית למען ישראל לא היה קשה כמו הנסיעה הזאת, נכון?" אבל אני לא עניתי לו. לא יכולתי להביע במלים באזני ברקת אז, ולא אחר-כך באזני פאולס, את האימה והסלידה שחשתי במשך אותן עשרים וארבע שעות. יכולתי לחשוב רק על פניהם של האנשים שראיתי בזמנו במשפט אייכמן, על אדולף אייכמן עצמו ועל העיניים של האנשים, הנשים והילדים שאותם הבאנו מן התופת ההיא בשנות ה-40.

אף-על-פי ששום דבר אינו יכול ואינו עתיד להשיב את הנטבחים לחיים, הרי המשפט של אדולף אייכמן בירושלים ב-1961 היה, לדעתי, מעשה נחוץ וגדול של צדק היסטורי. הייתי (והנני) משוכנעת בהחלט שרק הישראלים היו רשאים לשפוט את אייכמן מטעם יהדות העולם, ויש בי גאונה עזה על שעשינו זאת. זאת לא היתה בשום-פנים שאלה של נקמה. כמו שכתב פעם חיים-נחמן ביאליק, הרי אפילו השטן עצמו אינו יודע נקמה הולמת על דם ילד קטן אחד, אבל אלה שנשארו בחיים — והדורות שעדיין לא באו לעולם — ראויים לפחות לכך שיידע העולם מה שנעשה ליהודי אירופה, ובידי מי, בכל פרטי-הפרטים האיומים. עד יומי האחרון לא אשכח איך ישבתי שפופה באולם בית-הדין ההוא עם שיינה ושמעתי את עדויות הניצולים. רבים מחברי מצאו בהם כוח ללכת למשפט יום-יום, אבל אני מודה-ומתודה שהלכתי רק פעמיים. אין הרבה דברים בחיים שהתמקתי מהם ביודעים, אבל אותן עדויות חיות על עינויים, היספלה ומוות — שנמסרו בנוכחותו הצוננת של אייכמן עצמו — כבדו עלי מנשוא, פשוט-כמשמעו, ותחת זאת האזנתי למשפט בראדיו כמו שהאזינו לו רוב תושבי ישראל. אבל גם הדבר הזה לא השאיר את האפשרות להמשיך בחיים כאילו לא אירע דבר. אני עבדתי, כמובן, הלכתי למשרד בכל יום, סעדתי את סעודותי, סירקתי את שערותי, אבל תשומת-לבי הפנימית היתה מרותקת תמיד למתרחש באולם בית-הדין, והראדיו דלק תמיד, ולכן במשך שבועות האפיל המשפט על הכל, גם אצלי וגם אצל כל אדם אחר. זכור לי שהאזנתי לאנשים שמסרו עדות ושאלתי את עצמי איך ומניין שאבו את הרצון לחיות, לגדל משפחות חדשות, לשוב ולהיות בני-אדם. אני מניחה שהתשובה היא שפולנו, בסופו של דבר, צמאי-חיים — בלי שים לב לגילגולינו בעבר — אבל ממש כמו שאינני יכולה לדעת באמת איך זה היה במחנות-המוות כך לעולם לא אוכל לדעת באמת מה היה פירוש הדבר להתחיל הכל מבראשית. ידיעה זו היא נחלת הניצולים.

ב-1960, כשעמדתי בפני מועצת-הבטחון להשיב על ההאשמות בפעולה בלתי-חוקית שהועלו נגד ישראל על-ידי ממשלת ארגנטינה (הארץ שממנה נחטף אייכמן והובא על-ידי מתנדבים ישראלים), ניסיתי להסביר לפחות מה פירושו של המשפט ליהודים. מכל הנאומים שהשמעתי בפומבי היה זה הנאום שדלדל את כוחותי ביותר, כי היתה לי הרגשה שאני מדברת בשם מיליונים ששוב לא יכלו לדבר בעצמם, ומאד רציתי שכל מלה שלי תהיה לה משמעות — לא רק לעורר

התרגשות או תלחלה לדקה אחת או שתיים. גיליתי שתמיד קשה הרבה יותר להביא אנשים לידי מחשבה מאשר להוציא מהם דמעות או אנוחות. הדברים לא ארכו. אביא כאן חלק מהם, מפני שלצערי הרב יש עדיין אנשים שאינם מבינים כי חובה עלינו לחיות ולפעול כדי שאותם יהודים שנהרגו בתארי-הגזים יהיו היהודים האחרונים שנספו אי-פעם בלי להגן על עצמם. ומפני שזאת אינם מבינים, הרי אין הם מבינים את מה שמכנים ה"עקשנות" שלנו.

בפרטיכל של משפט-גירנברג אנו קוראים מה אמר דיטר ויסליצני, עוזרו של אייכמן, על התהליך של "הפתרון הסופי":

עד 1940 היתה המדיניות הכללית בתוך הסקציה לפתור את השאלה היהודית בגרמניה ובשטחים הכבושים בידי גרמניה באמצעות יציאה מתוכננת. השלב השני, לאחר אותו מועד, היה ריכוז כל היהודים בפולין ובשטחים אחרים שכבשה גרמניה במזרח, בגיטאות. תקופה זו נמשכה בקירוב עד תחילת 1942. התקופה השלישית היתה מה שקרוי 'הפתרון הסופי' של השאלה היהודית, כלומר השמדתו ותיסולו של הגזע היהודי לפי תכנית; תקופה זו נמשכה עד אוקטובר 1944, כאשר נתן הימלר פקודה להפסיק את השמדתם.

לאחר-מכן, בתשובה על שאלה אם בהיותו קשור קשר רשמי לסקציה IV A שמע על איזו פקודה שציותה על הכחדת כל היהודים, אמר: "כן, על פקודה כזאת שמעתי בפעם הראשונה מאייכמן בקיץ 1942".

היטלר לא פתר את השאלה היהודית בהתאם לתכניותיו. אבל הוא הכחיד 6 מיליוני יהודים — יהודים מגרמניה, צרפת, בלגיה, הולנד, לוקסמבורג, פולין, בריה"מ, הונגריה, יוגוסלאביה, יוון, איטליה, ציכוסלובקיה, אוסטריה, רומניה, בולגריה. עם היהודים האלה הושמדו למעלה מ-30,000 קהילות יהודיות שמאות-אלפים היו מרכז האמונה, החכמה והלימודים היהודיים. מן היהדות הזאת קמו כמה מן הענקים בשדה האמנות, הספרות והמדע. האם רק דור זה של יהודי אירופה הומת בגזים? מיליון ילדים — הדור הבא — הוכחדו. מי יכול להכיל את התמונה הזאת על כל זוועתה ועל התוצאות המתחייבות ממנה לגבי העם היהודי לעוד הרבה דורות ולגבי ישראל? כאן נשמד המאגר הטבעי של כל מה שדרוש לארץ חדשה — השכלה, כשרון-מעשה, מסירות, אידיאליזם, רוח הלוצית.

דיברתי גם על אייכמן עצמו ועל אחריותו האישית היסרה, והוספתי לאמור:

אני משוכנעת שרבים בעולם היו מצונינים להביא את אייכמן למשפט, אבל העובדה בעינה עומדת שבמסך חמש-עשרה שנה איש לא מצא אותו. והוא היה יכול לעבור על החוקים של מניידע כמה

ארצות, על-ידי זה שנכנס אליהן בשם כוזב ובדרכון מזויף וניצל לרעה את הכנסת-האזרחים של ארצות שאני בטוחה שמעשיו מעוררים בהן סלידה. אבל יהודים, שאחדים מהם היו הם עצמם קרבנות מעשי-האכזריות שלו, לא נחר ולא שקטו עד שאיתרו והביאו אותו לישראל — הארץ שאל חופיה באו הביתה מאות-אלפים משרידי הזוועה האייכמנית; אל הארץ שקיימת היתה בלבותיהם ובנפשותיהם של ששת המיליונים, כאשר שרו בדרכם למשרפות את עיקר-האמונה הגדול שלנו: "אני מאמין באמונה שלמה בביאת המשיח".

ואחר-כך סיימתי בשאלה:

האם זו בעיה שמועצת-הבטחון צריכה לטפל בה? זהו גוף המטפל באיומים לשלום. האם זהו איום לשלום — שאייכמן מובא למשפט על-ידי אותו עם אשר להכחדתו הפיזית הגמורה הקדיש את כל כוחותיו, גם אם דרך תפיסתו היה בה משום עבירה על החוקים של ארגנטינה? או אולי היה האיום לשלום טמון באייכמן הנמצא חפשי, אייכמן שלא בא על ענשו, אייכמן שהיה בן-חורין להחדיר את ארס נשמתו המעוותת בדור חדש?

ידי רעדו אחר-כך, אבל אני קיויתי שהסברתי קצת מן הנימוקים שבגללם הבאנו את אייכמן למשפט.

זה היה חמש-עשרה שנה לאחר השואה. אבל בתחילת שנות ה-40 לא ידע איש כיצד או מתי תסתיים — ואפילו לא אם תסתיים בכלל. אף-על-פי שהבריטים הגבירו את ההסגר שלהם, רכשה ה"הגנה" אניות בזו אחר זו (בסך-הכל היו למעלה מששים), מילאה אותן יהודים ושלחה אותן לדרבן לארץ-ישראל. מדי-פעם היו המשמרות הבריטיים מגבירים את עירנותם, והמסע באותן אניות מזוהמות, צפופות ובלתי-יכשירות כמעט להפלגה נעשתה מסוכנת. אולם לא רק אחר יהודים ממהנות אירופה רדפו הבריטים כאחוזי-דיבוק כלי-כך. הם רדפו גם אחר אנשי ה"הגנה" וחיפשו את מעט הנשק שהצליחה לצבור, ואף-על-פי שכפעם-בפעם היתה הפוגה במירדף הבריטי הרי לאחר זמן היתה איזו הגבלה או גזירה חדשה באה ומאלצת את ה"הגנה" לרדת עמוק יותר למחתרת.

שתי שנים מזדקרות בזכרוני במיוחד, הן מטעמים אישיים והן מטעמים מדיניים. ב-1943 אמרה לי שרה בתי שהיא מפסיקה את לימודיה בגימנסיה ויוצאת ל"הכשרה" (בסופו של דבר הצטרף ה"גרעין" שלה לקיבוץ חדש בנגב), אף כי היה עליה לגמור עוד שנה אחת של לימודים. היא גדלה והיתה לנערה מתוקה, ביישנית מאד, רצינית מאד — ותלמידה טובה יותר ממנחם, שהיה שקוע במוזיקה שלו וכבר החליט שיהיה צילן מקצועי. שני הילדים, כמעט כמו כל בני-גילם ביישוב, השתתפו בפעולות ה"הגנה", אף-על-פי שמעולם לא דובר בבית על נושא זה בגלוי. אבל אם גם לא אמרו מאומה, ידעו הורים ומורים שלעתים קרובות שימשו הנערים עד שעה מאוחרת בלילה שליחים ומקשרים למחתרת או שהפיצו כרוזים ועלונים של